

ΕΠΙ Τῆ 1600ῃ ΕΠΙΕΤΗΡΙΩΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (337-1937)

1. Πολλοὶ λόγοι πείθουσι τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 1600 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, νὰ τελέσῃ ἱστορικὸν μνημόσυνον τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος, τοῦ συνδέσαντος τὸ ὄνομά του μὲ κοσμοϊστορικὰ συμβάντα, σχετιζόμενα μὲ τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς Εὐρώπης, ἰδιαίτερος τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδιαίτατα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ μέγα Βυζαντιακὸν κράτος. Διότι αὐτὸς πρῶτος ἔλυσε τὸ ἐπὶ δύο αἰῶνας ἀνοικτὸν πρόβλημα τῆς τύχης τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, διὰ τῆς μετατροπῆς τῆς πόλεως - κρατοῦς, ὡς ἦτο μέχρι πρὸ μικροῦ ἢ Ρωμαϊκῆ αὐτοκρατορία, εἰς κράτος εὐρυτέρας ἐθνολογικῆς σημασίας, περιλαμβάνον τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον τῆς ἀρχαιότητος, κατὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ σύγκρουσιν πρὸς τοὺς βαρβάρους τῆς ἀπωτέρας καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Δι' αὐτοῦ ἢ Μέση καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη παρεσκευάσθη νὰ δεχθῇ τὸν βάρβαρον ἐκείνον κόσμον οὐχὶ ὡς θυελλώδη Τυφῶνα καταστροφῆς τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλ' ὡς παράγοντα νέας ἐκπολιτιστικῆς ζυμώσεως, πρὸς δημιουργίαν νέου βίου, χωρὶς καταστροφὴν τῶν θεμελίων τοῦ παλαιοῦ. Δι' αὐτοῦ εἰδικώτερον ὁ ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν πτέρναν ἐξαντληθεὶς Ἑλληνισμός, ἀνασυγκροτηθεὶς ὡς ἐκπολιτιστικὴ δύναμις, ὑπὸ μορφήν κράτους εὐρυτέρας ἢ αἱ Ἀθῆναι καὶ ἢ Ρώμη ἐννοίας, δι' ὅλων 1000 ἐτῶν ἐξεπλήρωσε τὸ πρόγραμμα τῆς εἰρημένης ἐκπολιτιστικῆς ζυμώσεως, ἐκ τῆς συγκρούσεως πρὸς τὸν κόσμον τὸν βαρβαρικόν. Τέλος ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία εἰς τὸ δὲν πνεῦμα τοῦ Κωνσταντίνου ὀφείλει τὴν ὀριστικὴν αὐτῆς νίκην εἰς τὴν καὶ ἄλλως θριαμβευτικὴν πάλην αὐτῆς πρὸς τὸν ἐθνικὸν κόσμον, ἀλλ' ἐγκαίρως ἐπελθοῦσαν, ὅπως ἐνισχύσῃ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἀπειληθέντα διὰ κοινωνικῆς ἀποσυνθέσεως καὶ καταστροφῆς, ἐκ τῆς βιαίας πρὸς τοὺς βαρβάρους τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ βορρᾶ συγκρούσεως· ἐπὶ δὲ τῶν ὄχθῶν τοῦ πατρίου Βοσπόρου, περὶ τὸ θεῖον Σύμβολον τῆς νέας θρησκείας, ὁ μὲν «πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων», εἴτε ἰσπανὸς Θεοδοσίος ἦτο, εἴτε ἰλλυριὸς Ἀναστάσιος καὶ Ἰουστινιανὸς εἴτε Μακεδὼν Βασίλειος ἢ Μικρασιάτης Νικηφόρος καὶ Τσιμισκῆς καὶ Κομνηνὸς καὶ Παλαιολόγος, τὸν «θειότατον» Κωνσταντῖνον ἀνέγραφε πρόγονον καὶ προπάτορα· ὁ δὲ πολίτης τῆς θεοσώστου καὶ θεοφυλάκτου καὶ εὐδαίμονος πόλεως, τῆς «Κωνσταντίνου πόλεως», διατρέχων δι' ὅλης τῆς ἡμέρας αὐτὴν καὶ συναντῶν καὶ

ἀντικρούζων τὸν ὑπερμεγέθη χαλκοῦν ἀνδριάντα τοῦ Ἡρακλέους, τὰ θαυμάσια ἀγάλματα τῆς Σαμίας Ἦρας, τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς, τῆς Ἀφροδίτης τῆς Κνίδου, τὸν χρυσοῦν τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας τρίποδα τῆς νίκης τῶν Πλαταιῶν καὶ τόσα ἄλλα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καλλιστεύματα, μὲ τὰ ὁποῖα, πάντοθεν τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς γῆς συγκομισθέντα, ἐκόσμησεν ὁ Κωνσταντῖνος τὴν νέαν του πρωτεύουσαν, ὁ πολίτης αὐτῆς πάντα ταῦτα ἀνὰ πᾶν βῆμα προσβλέπων, ἔβλεπεν ἀναπηδῶσαν καὶ ἀναθάλλουσαν τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς κληρονομίας τὴν ἄφθιτον δόξαν.

2. Καὶ συνήθως μὲν παρ' ἡμῖν ἐξετάζεται ὁ μέγας αὐτοκράτωρ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀπόψεων τῆς πολυσχιδοῦς αὐτοῦ δράσεως· ἐγὼ δὲ θὰ ἀφιερῶσω τὴν μικρὰν ταύτην συμβολήν, εἰς τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ δράσεως εἰς τὸ τεταραγμένον πλαίσιον τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅτε εὐρίσκοντο ὑπὸ ἐπίλυσιν τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα μεγάλα παγκοσμίου σημασίας ζητήματα. Συνήθως τὸν Μ. Κωνσταντῖνον ἐξετάζουν καὶ γεραίρουν ὡς τὸν ἐπισημῶς ἀνακηρύξαντα καὶ ὀριστικῶς ἐξασφαλίσαντα τὴν νίκην τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῆς πολυθεΐας, καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ τῆς αἰρέσεως, ὡς Ἰσαπόστολον, ὡς θεμελιωτὴν τῆς μεγαλωνύμου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τοῦ Βυζαντίου. Δὲν θὰ εἶνε ὅμως οὔτε πλήρης οὔτε ὅσον πρέπει φωτεινὴ ἢ εἰκὼν αὐτοῦ, ἐὰν μὴ τοποθετήσωμεν αὐτὸν εἰς τὸ πλαίσιον τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος τῶν χρόνων αὐτοῦ, ὡς ἡγεμόνα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ δημιουργὸν νέου πολιτικοῦ καθεστώτος, εἰς τὸ ὁποῖον ἢ ἐπισημοποίησις τῆς νίκης τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶνε εἰς ἓκ τῶν σπουδαιοτάτων παραγόντων, οἵτινες προήγαγον αὐτὸν εἰς αὐτοκράτορα - δημιουργὸν καὶ εἰσηγητὴν νέας περιόδου εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης.

3. Τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος, καθ' ὃν χρόνον ἐγεννήθη ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ἐκινδύνευε νὰ διαλυθῇ καὶ εἰς οἰκτρὰ νὰ καταπέση ἐρείπια. Ἐσωτερικῶς ἀπὸ ἐνὸς αἰῶνος ὑπὸ φοβερῶν ἐμφυλίων κατεσπαράσσεται στάσεων, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησε καὶ συνετέρει τὸ χεῖριστον εἶδος τῆς στρατοκρατίας. Ἡ λεγομένη Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἔπαθεν ὅ,τι φυσικὸν εἶνε νὰ πάθῃ πᾶς πολιτικὸς ὀργανισμὸς, ὅστις ἐπεκτείνεται πέρα τῶν φυλετικῶν αὐτοῦ ὁρίων, διὰ τῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς ὑποδουλώσεως ἄλλων φυλῶν μὲ ἰδίαν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ φιλοτιμίαν. Ἡ διοίκησις καὶ ἐκμετάλλεσις τῶν κτήσεων τούτων ὑπὸ τῆς μητροπόλεως διέσπα καὶ ἐξήντλει τὴν συνοχὴν τοῦ κατακτητοῦ, ἐξησθῆναι αὐτὸν εἰς ἔμψυχον ὕλικόν, διοικητικὸν καὶ στρατιωτικόν, καὶ ὠδήγησε θᾶπτον ἢ βραδύτερον εἰς τὴν πτώσιν καὶ διάλυσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν κολοσσῶν, καὶ ταῦτα ἂν μὴ συνέτρεχον καὶ ἄλλοι λόγοι, τὴν πτώσιν καὶ διάλυσιν ταύτην ἐπιταχύνοντες.

4. Ὅλον τῆς Ρώμης τὸ πολιτικὸν καὶ κρατικὸν μεγαλεῖον περιορίζεται εἰς τοὺς 3 πρώτους αἰῶνας τῆς ἐλευθέρου πολιτείας, ὅτε τὸν πολίτην συνέδεε

καὶ ἐνέπνεεν ὁ δεσμὸς τῆς πατρίδος· Ρώμης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς οἰκογενείας ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας (500-200 π. Χ.): ὁ ῥωμαῖος καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ ἔκτος αὐτῆς, εἴτε ἐπαναστατῶν κατὰ τῶν ἰδίων ἀρχόντων εἴτε εἰς τὰ πεδία τῆς μάχης πολεμῶν καὶ ὑποτάσσων τοὺς ἄλλους Ἴταλοὺς ἐπεδίωξε τὴν ἐπιβολὴν καὶ ἐπικράτησιν τῶν 3 τούτων ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἔξασφαλίζουσαν τοῦ πολίτου τὴν εὐδαιμονίαν. Ἄλλ' ἢ περὶ τὴν Ρώμην καὶ ὑπ' αὐτὴν ἔνωσις τῆς Ἰταλίας δὲν ἱκανοποίησε τὸν ῥωμαῖον πολίτην. Τὰ κύματα τῆς Μεσογείου καὶ αἱ ἀγκαὶ τοῦ Ἀδριατικοῦ ἔφεραν εἰς ἐπαφὴν καὶ σύγκρουσιν πρὸς τὴν ναυτικὴν δύναμιν τῶν Καρχηδονίων καὶ πρὸς τὸν ἐξηντηλῆμενον κόσμον τῶν συντριμμάτων τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ὁ ῥωμαῖος πολίτης κατέβαλε καὶ ἐξηφάνισε τὸν ἔμπορον Φοίνικα καὶ ὑπεδούλωσε τὸν κοσμοπολίτην καὶ ἐνταυτῷ μικροπολίτην Ἑλληνα. Ἄλλ' ἢ πέρα τῶν ὁρίων τῆς Ἰταλίας ἐπέκτασις τῆς πόλεως-κράτους ἦτο ἡ ἀρχὴ τῆς πτώσεως τοῦ κράτους ἐκείνου. Αἱ ἀπέ-
 ραντοι καὶ μεμακρυσμένοι κτήσεις ποικίλων λαῶν μὲ ἰδίαν φυλετικὴν συνεί-
 δησιν καὶ πολιτισμόν, ἀπήτησαν πολυπληθεῖς ῥωμαῖους διοικητὰς καὶ δημο-
 σίους ὑπαλλήλους διὰ τὴν ὑπὲρ τῆς Ρώμης διοίκησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν αὐτῶν,
 καὶ Ἰταλοὺς στρατιώτας πρὸς συγκράτησιν εἰς ὑποταγὴν τῶν κατακτηθέντων
 ξένων λαῶν. Ἄλλ' ἢ ἐπέκτασις τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τοῦ Δουνάβειου
 καὶ τοῦ Ρήνου πρὸς Β., τοῦ Ἀτλαντικοῦ πρὸς Δ., τῆς ἀφρικανικῆς ἐρήμου
 πρὸς Ν. καὶ πρὸς Α. τοῦ Εὐφράτου, μοιραίως ἔφερε τὴν Ρώμην εἰς σύγκρουσιν
 πρὸς τὸν ἐκεῖθεν τῶν συνόρων τῆς τούτων βάρβαρον κόσμον, ὅστις ἦδη ἀπὸ
 τοῦ γ' π. Χρ. αἰῶνος ἀπειλητικὸς ἐκινήθη πρὸς Δ. καὶ πρὸς Ν., φεύγων
 τὰ ψυχὴν τοῦ δυσχειμέρου Βορρᾶ καὶ τὰς στέπας τῆς Ἀνατολῆς τὰς ἐρήμους.

5. Ἐνώπιον τῶν ἀπαιτήσεων τούτων τῆς διοικήσεως, ἐκμεταλλεύσεως,
 συγκαταθήσεως εἰς ὑποταγὴν τῶν κατακτηθέντων λαῶν καὶ τοῦ κινδύνου τοῦ
 πανταχόθεν κατακλισμοῦ τῶν βαρβάρων, ἡ Ρώμη ταχέως ἐξήντηλε καὶ τὰς
 ἰδικὰς τῆς καὶ τῆς Ἰταλίας τὰς ἀποθήκας ἀνθρωπίνου ὕλικου. Ἦδη ἀπὸ τοῦ
 α' μ. Χρ. αἰῶνος, τοῦ πρώτου τῆς μοναρχουμένης αὐτοκρατορίας, αἱ στρα-
 τιωτικαὶ τῆς μονάδες, οἱ λεγεῶνες, ἀπετελοῦντο ἐκ ξένων, Ἑλλήνων, Ἀφρι-
 κανῶν, Γαλατῶν, Ἰβήρων, Ἰλλυριῶν, Θυρακῶν καὶ Μικρασιατῶν, καὶ μόνον
 οἱ στρατηγοὶ καὶ ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ ἦσαν Ἴταλοι καὶ σπανίως Ρωμαῖοι.
 Οἱ γνήσιοι Ἴταλοι καὶ Ρωμαῖοι ἦδη ἀπὸ τοῦ β' π. Χρ. αἰῶνος εἶχον διασκορ-
 πισθῆναι πανταχοῦ τῶν κτήσεων εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἢ ἐμπορικὰς ἀποικίας τῆς
 Ρώμης, ἢ ὡς δικασταί, διοικητικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι, καὶ μετὰ ἕνα
 ἢ δύο αἰῶνας οὐδὲν ἔξ αὐτῶν ὑπελείφθη ἢ μόνον τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα
 καὶ ὁ τίτλος τῆς ἀποικίας, καὶ ταῦτα δυοδιάκριτα ἐν μέσῳ τοῦ ἑλληνικοῦ
 ἢ ἐξελληνισμένου περιβάλλοντος τῆς Ἑλληνοασιατικῆς Ἀνατολῆς ἢ τῆς Ἰβη-
 ρικῆς καὶ Κελτικῆς Δύσεως. Ἦδη δὲ ὁ Τιβέριος, τὴν ἐπαύριον τῆς ἰδρύσεως
 τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Αὐγούστου, πρὸ τῆς λευκανδρίας, ἡ ὁποία τὴν Ἰταλίαν
 ἐμάστιζε, διὰ νόμου ἀπηγόρευσε τὴν ἔξω τῆς Ἰταλίας ἐπιστράτευσιν τῶν

Ρωμαίων καὶ τῶν Ἰταλῶν¹. Οἱ ῥωμαῖκοὶ αἰτοὶ ἔπαυσαν νὰ εἶνε τὸ θαυματουργὸν σύμβολον τῆς Ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ἰδέας καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ μεγαλείου καὶ ἀπέβησαν ἀπλοῦν σημεῖον στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Οἱ στρατιῶται ἔπαυσαν ὑπηρετοῦντες τὴν Ρώμην, ἀλλὰ μόνον τὸν ἐκάστοτε στρατηγόν, καὶ ταῦτα ἔφ' ὅσον οὗτος ἱκανοποιεῖ τὰς τοπικὰς αὐτῶν καὶ ταξικὰς ἀπαιτήσεις καὶ φιλοδοξίας. Ὅταν δὲ ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐκάθηντο ἄνθρωποι τερατώδεις ὡς οἱ Καλλιγοῦλαι καὶ Νέρωνες καὶ Βιτέλιοι καὶ Δομιτιανοὶ καὶ Καρακάλοι καὶ Ἡλιογάβαλοι, τότε οἱ φιλόδοξοι στρατηγοὶ ἐξηγόραζον τὸ στέμμα θυσιάζοντες τὴν πειθαρχίαν τοῦ στρατεύματος, ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τοῦ ὁποῦ ἀναβιβάζόμενοι ἐλάμβανον αὐτό, σκορπίζοντες εἰς τοὺς στρατιώτας ἄφθονον πλοῦτον καὶ ἄφθονωτέρας ὑποσχέσεις λεηλασίας τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῆς Ρώμης. Τὰς παραμονὰς τῆς γεννήσεως τοῦ Κωνσταντίνου ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία εἶχε 2-3-5-8-12 συγχρόνως αὐτοκράτορας, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ῥωμαϊκοὺς αἰτοὺς ἐπολέμουν τερατώδη κατ' ἀλλήλων ἐμφύλιον πόλεμον καὶ συγχρόνως σκληροὺς διεξήγον ἀγῶνας κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν γειτόνων βαρβάρων. Ὁ ῥωμαϊκὸς ἱμπεριαλισμὸς ὡς πρῶτον σεσηπότα καρπὸν ἀπέδωκε τὴν στρατοκρατίαν διὰ τῆς διαφθορᾶς τοῦ στρατευομένου πολίτου, ἐπειδὴ ἔλειπεν ἡ ἰδέα τῆς πατρίδος Ρώμης, τῆς μακρυνῆς κυριάρχου ἀλλ' ἄνευ στρατιωτῶν καὶ στρατηγῶν πόλεως, τῶν ὀνομάτων καὶ τῆς ἀρετῆς τῶν ὁποίων οὐδ' ἡ ἐλαχίστη καὶ μακρυνὴ ἔτι ἀπήχησις ὑπελείπετο πλέον.

6. Ἄλλ' ὁ τοιουτοτρόπως διαφθαρεῖς στρατὸς ἀπέβη καὶ ποσοτικῶς ἀσθενής. Καὶ ὁσάκις δὲν διεσπᾶτο ὑπὸ τῶν πολλῶν συγχρόνων αὐτοκρατόρων εἰς τοὺς ἐμφυλίους πολέμους, κατεκερματίζετο εἰς ἀπεράντους μονάδας 4 ἢ 6 ἢ τὸ πολὺ 10 χιλιάδων ἀνδρῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπεσετέλλοντο εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τῶν ἀπεράντων τοῦ κράτους συνόρων, πρὸς ἄμυναν κατὰ τῶν ἀπειλουμένων εἰσβολῶν τῶν Περσῶν, Ἀράβων, Μαυριτανῶν τῆς ΒΔ. Ἀφρικῆς, Καληδονίων τῆς Σκωτίας καὶ τῶν ἐκεῖθεν τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Δουνάβειος γερμανικῶν ἢ σκυθικῶν λαῶν. Εὐνόητον εἶνε ὅτι πρὸ τόσῳ ἀσθενῶν ἀμυντικῶν δυνάμεων, οἱ πολυπληθεῖς ἐκάστοτε ἐπερχόμενοι βάρβαροι συνήθως καὶ ἐνκόλως ἐνίκων καὶ βαθέως εἰς τὴν χώραν εἰσέδουν. Οἱ περὶ τὴν Ἀδριανούπολιν ἔτι τῷ 378 νικήσαντες τὸν Οὐάλεντα Γότθοι δὲν ἦσαν περισσότεροι τῶν 10,000, οἱ δὲ μετὰ 50 ἔτη τὴν Β. Ἀφρικὴν κατακτήσαντες Βάνδαλοι ἦσαν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις 80,000, ὧν 20,000 μόνον ἦσαν πολεμισταί². Αὕτη ἦτο ἡ θέσις τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ ἀπόψεως ἑξωτερικῆς ἀμύνης καὶ ἀσφαλείας: Στρατὸς ἄνευ φυλετικῆς ἐνότητος καὶ συνειδήσεως

¹ Εἰς τὰς ἀναγραφὰς τῶν λεγόντων τῶν μετὰ τοῦ Τραϊανοῦ διαβάντων τὸν Δούναβιν καὶ πολεμησάντων τὸν Δάκαις δὲν ἀναφέρονται οὔτε ἰταλικά πολὺ δ' ὀλιγώτερον ῥωμαϊκὰ στρατιωτικὰ μονάδες.

² Ferd. Lot; *La fin du monde antique et le début du Moyen-âge*. 1927. Paris p. 262 - 263.

καὶ ἄνευ πειθαρχίας, ἀπεξενωμένοι ἀπὸ τοῦ διοικητικοῦ κέντρου, διεσπασμένος καὶ ἐνώπιον καθημερινοῦ κινδύνου ἐπιθέσεως ἔξωθεν καὶ ὑπὸ στρατηγούς φιλοδόξους, ἀποβλέποντας πρὸς τὸ στέμμα.

7. Ἀπειλητικώτερος καὶ διὰ τὸ κράτους τὴν συνοχὴν καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος ἦτο ὁ *παράγων ὁ οἰκονομικός*. Εἰς τὰς ἀπεράντους καὶ παραγωγικῶς ἀνίσους καὶ ἀνομοίας ἐπαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας δὲν ὑπῆρχεν ἐνιαῖον καὶ ὁμοιόμορφον φορολογικὸν σύστημα. Οἱ φόροι κατεβάλλοντο κατὰ τρόπους ποικίλους καὶ ἀτάκτως καὶ μὲ φοβερὰς καταχρήσεις εἰς βάρος καὶ τοῦ φορολογουμένου πλυθυσμοῦ καὶ τοῦ δημοσίου Ταμείου. Ἡ κατανομή τοῦ πλοῦτου ἦτο ἄνισος: δλόκληροι ἐπαρχίαι ἦσαν βυθισμέναι εἰς οἰκονομικὴν ἀθλιότητα, ἐνῶ συνήντα τις ἀκόμη πολλοὺς βαθυπλοῦτους ἀνθρώπους. Ὁ ἐμπορικὸς τοῦ κράτους προὔπολογισμὸς ἀπέληγεν ἐκάστοτε εἰς βάρος τῆς ἐξαγωγῆς, ἥτις, κατὰ τὸν Πλίνιον, εἰς μὲν τὸ μετὰ τῶν Ἰνδιῶν ἐμπόριον ὑπελείπετο τῆς ἐκεῖθεν εἰσαγωγῆς κατὰ 300 ἑκατ. δραχμῶν (600 χιλ. λιρῶν), εἰς δὲ τὸ μετὰ τῆς Κίνας κατὰ 200 ἑκατομμύρια¹. Τὸ αὐτοκρ. νόμισμα ἤδη ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου ἤρχισε νὰ ἐκπίπτῃ, ἀπὸ δὲ τοῦ Καρακάλλα καὶ τελείως ἐξέπεσε: τὸ ἀργυροῦν νόμισμα ἦτο νοθευμένον κατὰ 98 % καὶ ὡς μόνον ἀνόθευτον ἀπέμεινε τὸ χαλκοῦν². Ἡ κοπὴ νομισμάτων δὲν ἦτο ἀποκλειστικὸν προνόμιον μόνου τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ χωριστῶν ἔτι πόλεων³. Ἐκ τῶν ἀδιακόπων δὲ κατὰ τὸν γ' αἰῶνα ἐσωτερικῶν ταραχῶν καὶ τῶν συχνῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, δλόκληροι μεγάλοι ἐκτάσεις τοῦ κράτους ἠρημώθησαν, οἱ κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου συνεκεντρώθησαν εἰς τὰς πόλεις καὶ ἡ γεωργία σχεδὸν ἐνεκρώθη τελείως⁴. Ἰδίως ἔπαθον λειψανδρίαν μεγάλην αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι τοῦ Αἴμου, ὅπου διὰ τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦ Δουνάβεως ἐπῆρχοντο πολλάκις βάρβαροι σφάζοντες, λεηλατοῦντες καὶ αἰχμαλώτους ἀπάγοντες. Ἡ οἰκονομικὴ κατὰπτωσις, ἡ πτωχεία καὶ ἡ πείνα εἶνε γνωστὸν ποῦ ὀδηγοῦν - τὸ ἄτομον εἰς τὸ ἔγκλημα, τὰ πλήθη εἰς τὰς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ἐπαναστάσεις. Ἦδη ὁ Ὅμηρος εἶπε: «Ὅθ γάρ τι συγερεῖ ἐπὶ γαστέρι κύντερον ἄλλο»· διηκολύνετο ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ εἰπόντος «Εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με» καὶ «δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι ἀγάθ' ἀναπαύσω ὑμᾶς».

8. Τρίτος ἰσχυρὸς παράγων τῆς πρὸς διάλυσιν φορᾶς τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἦτο ἡ *πιῶσις τῶν πνευματικῶν ἀξιών* τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλο-

¹ Stew. Ranciman, La Civilisation Byzantine de 330 - 1453, μετάφρ. J. Lévy. 1934 p. 12 - 13.

² S. Ranciman-Lévy, "Ενθ' ἄνωτ. p. 14.

³ Imhof-Blümmner, Die antiken Münzen... herausgeg. v. Kgl. Akademie der Wissenschaften. Band II, Erster Theil, Heft I (1912) p. 187 καὶ 616.

⁴ Ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι φοβερὰ ἐρήμωσις μαρτυρεῖται ἤδη ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου, Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου καὶ μάλιστα τοῦ Πανσαίου, ὅτε ἡ χώρα οὐδὲ 3,000 στρατιώτας ἠδύνατο νὰ δώσῃ. (Κ. Παπαρηγοπ. Ἱστορία Β'. β'. σ. 59 ἔκθ. ε'. 1925).

σοφικῆς σκέψεως. Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου καὶ εἰς τὸ Καπιτώλιον μετοικήσαντες πρὸ πολλοῦ ἤδη μετεβλήθησαν εἰς σκιας χωρὶς ἠθικὸν περιεχόμενον. Φιλοξενήσαντες εἰς τὸν οὐρανὸν ὅλα τὰ ζῶα καὶ τὰ πτηνὰ τῆς Αἰγύπτου, τοὺς αἰμοβόρους δαίμονας τῆς Φοινίκης, τῆς Ἀσσυρίας τὰ ἑξαπτέρυγα καὶ πολυόματα τέρατα καὶ τέλος τοὺς αὐτοκράτορας - θεοὺς Τιβερίους καὶ Κλαυδίους καὶ Κομμόδους, κατέρριψαν αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τῆς θεότητος, ὑπὸ τὰ δυνατὰ πλήγματα τῆς σατύρας ἐνὸς Ἰουβενάλη¹ ἐν Ρώμῃ, ἐνὸς ἀνωτάτου δικαστοῦ, τοῦ Λουκιανοῦ, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ². Ἐνῶ δὲ οὕτως ὁ πολίτης καὶ ἡ οἰκογένεια εἰς τὰς κοινωνικὰς αὐτῶν σχέσεις ἐλύοντο παντὸς δεσμοῦ καὶ χαλινοῦ πρὸς τὸ ἀνώτερον κῦρος τοῦ θείου, ἢ πρὸς τὸ ὅποιον ἐμπιστοσύνη καὶ πίστις τέλεον εἶχεν ἐκλίπει, ἢ φιλοσοφικῆ σκέψις, διασπασθεῖσα εἰς πάμπολλα καὶ πρὸς ἄλληλα συγκρουόμενα συστήματα, ἐξησθένεισε τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου λογικὴν διὰ τῶν σοφισμάτων καὶ μετέβαλε τὴν δικαιοσύνην εἰς κενολόγον σοφιστικὴν,

9. Αὕτη ἦτο ἡ εἰκὼν τῆς μεγάλης Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ γ' αἰῶνος: Ἡ Ρώμη τοῦ στενοῦ Λατίου ὑπὸ βασιλεῖς, ἐπὶ 2½ αἰῶνας παρέμεινεν ἐστία μικροῦ φυλετικοῦ κράτους³ ἐπὶ ἄλλους 3 αἰῶνας καὶ ὑπὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα μετέβαλε τὴν συγγενῆ Ἰταλίαν εἰς εὐρύτερον ἀλλ' ἐπίσης φυλετικὸν πολιτικὸν συγκρότημα, διὰ τῆς στρατιωτικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς θρησκευτικότητος. Ἐπὶ ἄλλους δύο αἰῶνας, ὑπὸ αὐτοκρατορικὴν μοναρχίαν, μετεβλήθη εἰς ἱμπεριαλιστικὸν κράτος, ἀφοῦ ὅμως ἐθνίσαισε τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀγνότητα τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν καὶ ἀντικατέστησε τὸν ἰσχυρὸν φυλετικὸν παράγοντα τῆς ἠνωμένης Ἰταλίας διὰ τοῦ ὀλιγώτερον αἰσθητοῦ δεσμοῦ τοῦ κράτους ἐκμεταλλευτοῦ τῶν οικονομικῶν δυνάμεων τῶν ὑπηκόων, φυλετικῶς καὶ ἐκπολιτιστικῶς ξένων πρὸς τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ἰταλίαν. Ἡ ὑπερβολικὴ ἐπέκτασις τῶν συνόρων τοῦ μωσαϊκοῦ - κράτους κατ' ἀνάγκην μετέβαλε τὸ κατακτητικὸν αὐτοῦ ὄργανον, τὸν στρατὸν τῶν Σκιπιῶνων, τῶν Πομπηίων καὶ τῶν Καισάρων, εἰς μέσον ἀμυντικόν, χωρὶς τὴν στρατιωτικὴν ἀρετὴν τῶν Βρούτων καὶ Αἰμιλίων Παύλων καὶ τὸ προσωπικὸν κῦρος τοῦ Φλαμινίου, τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Τραϊανοῦ. Τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας, β', καὶ γ', ἡ ἐπιβλητικὴ ἀνάγκη τῆς ἀμύνης τοῦ κράτους μετέφερε τὸ κέντρον τῆς βαρῦτητος ἀπὸ τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἰταλίας εἰς τὰς μακρυνὰς κτήσεις, πρὸς τὰ σημεῖα τοῦ ἑξωτερικοῦ κινδύνου, ἀπὸ τοῦ Καπιτωλίου καὶ τῆς Συγκλήτου εἰς τὸ στρατόπεδον καὶ τὰς φιλοδοξίας τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν τυχαρπάστων καὶ ἡμεροβίων αὐτοκρατόρων. Ἐκ τῆς Ρώμης ὑπελείπετο μόνον τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἀπομεμακρυσμένον ἱστορικὸν κῦρος, τὰ μεγάλα οἰκοδομήματα τοῦ παρελθόντος καὶ ταπεινὴ καὶ δουλόφρων ἀριστοκρατία, πλη-

¹ Κατὰ τὸν πρῶτον δηλ. μεσοῦντα αἰῶνα καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου μ. Χ.

² Βλ. τοὺς πλείστους διαλόγους του, ἰδίᾳ τοὺς «τῶν Θεῶν», τοὺς «Νεκρικοῦς», τὸν «Δία τραγῳδόν».

ροῦσα τὰ στελέχη τῆς διοικήσεως καὶ τὴν ἱεραρχίαν τῶν ἀνακτορικῶν βαθμολογιῶν. Πέριξ αὐτῆς καὶ εἰς τῆς Ρώμης τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς ῥύμας, αἱ ἀπομακρυσμένοι κτήσεις καὶ ἐπαρχαίαι εἶχον ἐγκαταστήσει, εἰς μικρογραφικὰ πλαίσια, ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀπὸ τῆς θορυβώδους φλυαρίας τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν τερατωδῶν θρησκευτικῶν τελετῶν μέχρι τῶν μυστηριωδῶν ὑπογείων μαγγιπειῶν¹, ὅπου διεφθείρετο ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα τῶν ἀνθρώπων ὅλων τῶν τάξεων. Τί ἠδύνατο ἡ τοιαύτη Ῥώμη νὰ δώσῃ πρὸς σωτηρίαν καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ καταρρέοντος κράτους; Οὐδέν· οὐδ' αὐτὴν τὴν πολυῦμνητον νομοθεσίαν τῆς. Διὰ τοῦτο οἱ τελευταῖοι αὐτοκράτορες τοῦ γ' αἰῶνος ἀπέφευγον νὰ διαμένουν εἰς αὐτὴν ὡς πρωτεύουσαν, προτιμῶντες αὐτῆς πᾶσαν ἄλλην πόλιν, τὸ Ἰταλικὸν Μεδιόλανον, τοὺς Τρεβήρους τῆς Γαλλίας, τὴν Μικρασιατικὴν Νικομηδείαν. Εἰς δὲ τὴν Ῥώμην ἐτέλουν μόνον τοὺς θριάμβους των· διότι μόνον ἐκεῖ ἔκ μακρᾶς παραδόσεως ἐγνώριζον τὴν μεγαλοπρεπῆ ἐθιμοτυπίαν τῶν τοιούτων τελετῶν.

10. Τὸ κράτος οὕτω παραπαῖον ἐν μέσῳ πολλῶν καὶ προφανῶν κινδύνων διαλύσεως ἀνεζήτει σωτήρα· καὶ τοιοῦτος σωτὴρ ἀπεδείχθη ὁ Κωνσταντῖνος. Ἐπεχείρησαν καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ νὰ σώσουν τὸ κράτος ὡς ὁ Αὐρηλιανὸς καὶ μάλιστα ὁ Διοκλητιανός· ἀλλ' οὗτοι ἀπέτυχον ἢ διότι προώρως ἐξέλιπον ἐκ τοῦ κόσμου ὡς ὁ Αὐρηλιανὸς καὶ ὁ Κλαύδιος ὁ Β', ἢ διότι τὸν κίνδυνον καὶ τὰ μέσα τῆς σωτηρίας μονομερῶς καὶ ἐσφαλμένως ἀντελήφθησαν. Πρὸ πολλοῦ ἤδη ἦτο φανερόν ὅτι τὸ προέχον καὶ ἐπείγον ζήτημα ἦτο ἡ ἄμυνα τῶν συνόρων τοῦ κράτους καὶ ἡ περιστολὴ τῶν χωριστικῶν τάσεων εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ὁ Διοκλητιανὸς ἐπέδιωξε νὰ θεραπεύσῃ τοῦτο διαιρῶν τὸ κράτος εἰς δύο μεγάλα τμήματα, μὲ δύο αὐτοκράτορας, μὲ κοινὴν ὅμως ἐσωτερικὴν πολιτικὴν καὶ κοινὴν νομοθεσίαν. Οἱ δύο Αὔγουστοι αὐτοκράτορες, ὁ Διοκλητιανὸς ἐκ Νικομηδείας ἐν Ἀνατολῇ μὲ βοηθὸν-καίσαρα τὸν γαμβρόν του Γαλέριον, ἀνέλαβε ν' ἀποκρούσῃ τὸν ἐξ Ἀνατολῶν καὶ Βορρᾶ κίνδυνον τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Περσῶν καὶ τῶν Γόθων· ὁ δὲ Μαξιμιανὸς ἐν Γαλλίᾳ μὲ βοηθὸν-καίσαρα Κωνσταντῖνον τὸν Χλωρόν, ἔφραττε τὰ δυτικὰ καὶ ΒΔ. σύνορα κατὰ τῆς ἀδιακόπου τῶν Γερμανῶν πίεσεως. Τὸ πείραμα τῆς διαιρέσεως ταύτης ἦτο ἐν τινι μέτρῳ ἐνδεδειγμένον, οὐ μόνον διὰ τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐσωτερικοῦ κινδύνου ἀπὸ τῆς ἀπωπότης Ἀνατολῆς μέχρι τοῦ Ρήνου καὶ τῆς Βρετανίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν οὐσιώδη διαφορὰν τῶν δύο ἡμίσεων τοῦ κράτους ἐκατέρωθεν τοῦ Ἀδρια. Ἡ Ῥωμαϊκὴ κατάκτησις ἐν Ἀνατολῇ δὲν ἐξελατίνισε τὸν ἑλληνοασιατικὸν κόσμον, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης προσέδωκεν εἰς αὐτὸν ἐνότητα διὰ τῆς πολιτικῆς ἰσοπεδώσεως· ἡ Ῥωμαϊκὴ κατάκτησις υἱοθέτησε τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ δι' αὐτῆς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ὡς μέσον πολιτικῆς ἐπιβολῆς. Ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ τὸ ἑλληνιστὶ

¹ Θεοφάν., Χρον. σ. 74, 3 ἔκδ. De Boor.

διαλέγεσθαι ἦτο εὐγενείας ἀπόδειξις καὶ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ. Πρὸ δύο ἔτι αἰώνων ὁ ἀπ. Παῦλος ἑλληνιστὶ ἔγραψε τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴν του, ὡς μετ' ὀλίγον ὁ ἁγ. Ἰγνάτιος, καὶ οἱ πλεῖστοι δὲ τῶν παπῶν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ γ. αἰῶνος ἦσαν Ἕλληνες καὶ ἑλληνιστὶ μέχρι τότε ἐτελεῖτο ἐν Ῥώμῃ ἡ χριστιανικὴ λειτουργία¹. Οἱ ἀπολογηταὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἑλληνιστὶ ὑπέβαλλον εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τῆς νέας θρησκείας τὴν ὑπεράσπισιν καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς γαλλικῆς Λυῶν ὁ μικρασιάτης ἐπίσκοπος Εἰρηναῖος ἑλληνιστὶ πρὸς τὸν ἐν Ῥώμῃ συνάδελφόν του ἔγραφε. Ἡ ἄξεστος τοῦ Κάτωνος Ῥώμῃ εἶχε πνιγῆ εἰς τὴν ἀπέραντον θάλασσαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ². Ἡ Δύσις τοῦναντίον πέραν τῶν Ἀλπεων καὶ τῶν Πυρρηναίων καὶ τῆς Μάγχης καὶ ἡ ΒΔ. Ἀφρικὴ διὰ τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐδέχθη τοὺς πολιτικούς καὶ κοινωνικούς θεσμούς τῆς Ῥώμης καὶ παρέμεινε μέχρι τέλους τοῦ Δ. αἰῶνος σχεδὸν ἀνεπίμεικτος καὶ ξένῃ πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ἦτο λοιπὸν ἐνδεδειγμένη ἡ διαίρεσις τοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ.

11. Ἀλλὰ τὸ πρῶτον τοῦτο σωτήριον μέτρον ἐπέτευχεν ἑνὸς μόνου ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ, τῆς ἀποκρούσεως τῶν Περσῶν παρὰ τὸν Εὐφράτην καὶ τῶν Γερμανῶν παρὰ τὸν Ῥήνον, καὶ ἐσωτερικῶς ἐπνίγη ἡ ἐπανάστασις τοῦ στρατηγοῦ Ἀχιλλέως, ἀνακηρυχθέντος αὐτοκράτορος ἐν Αἰγύπτῳ, καὶ τοῦ Καραύσου εἰς τὴν Βρεταννὴν τῆς Γαλλίας³ ἦσαν δύο τελευταῖαι ἀπηχῆσις τῆς ἐκπνεύσεως στρατοκρατίας. Τὰ δύο ὅμως ἄλλα, ἐπίσης σπουδαιότατα, στοιχεῖα τῆς σωτηρίας τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους—τὸ *οἰκονομικὸν* καὶ *θρησκευτικὸν*—ἀπεδείχθησαν ἀνώτερα τῶν δυνάμεων τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τῶν συναδέλφων του. Ἡ θρησκευτικὴ κατάστασις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς ἐπηρεαζομένη κοινωνικὴ ἦτο τερατώδης. Τὸ ἑλληνορρωμαϊκὸν Πάνθειον περιῆλθεν εἰς τοιαύτην κατάπτωσιν, ὥστε οὐδ' ὁ ἀμαθὴς ὄχλος ἐπηρεάζετο ὑπὸ τῆς πίστεως εἰς τοὺς θεοὺς εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον⁴. Οἱ φρονιμώτατοι δὲ καὶ σοφώτατοι τῶν ἐθνικῶν συγγραφέων καὶ φιλοσό-

¹ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise* t. I p. 324. Τὰ δ' ἐπιτάφια ἐπιγράμματα τῶν παπῶν μέχρι αὐτοῦ τοῦ Γαίου (†296) ἐγράφοντο καὶ σφύζοντο ἑλληνιστὶ.

² Οὐ μόνον τὰ θέματα τῆς κλασσικῆς ῥωμαϊκῆς ποιήσεως ἐλαμβάνοντο ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ Παρνασσοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν δραμάτων καὶ κωμωδιῶν π.χ. οἱ «Ἀδελφοὶ» τοῦ Μενάνδρου ἔγιναν «Adelfoi» τοῦ ῥωμαίου Τερεντίου, ὅστις ἔγραψε καὶ τὸν «*Heautontimoroumenon*» (ὁ Ἐαυτοντιμωρούμενος) καὶ τὸν «*Εὐνούχον*», ὁ Pacuvius (†132 π. Χ.) ἔγραψεν «Ἀντιόπην», ὁ Πλαῦτος τὸν «Ἀμφιτρύωνα». Ὁ Βεργίλιος ἀντέγραψε τὸν Ὅμηρον, ὁ Ὄρατιος τοὺς Ἕλληνας λυρικούς εἰλικρινῶς εἰπὼν δι' ἡ Ἑλλάς κατακτηθεῖσα τὸν ἄγριον νικητὴν ἐταπεινώσῃ καὶ εἰς τὸ ἄγροικον Λάτιον τὰς τέχνας εἰσήγαγε». Αὐτὸς ὁ Μάρκος Αὐρήλιος τὰ «*Εἰς ἑαυτὸν*» ἔγραψεν ἑλληνιστὶ.

³ Θεοφάν., Χρον. σ. 8, πρὸβλ. Bertolini-Σ. Λάμπρου, Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία τ. Β' σ. 43.

⁴ Arnobii, I, 24 (ἐκδ. Reifferscheid. 16). Μακαρίου Μάγνητος, Ἀποκριτ. 4, 3 ἐνθ' ἀναγράφεται ἡ περὶ τούτου μαρτυρία τοῦ ἐθνικοῦ φιλοσόφου Πορφυρίου.

φων ἠναγκάσθησαν νὰ καθαρίσουν τὴν θρησκευτικὴν μυθολογίαν δι' ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῶν παραλόγων καὶ ἀνηθίκων μύθων αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο δὲν ἐθεράπευε τὸ κακόν, οἱ αὐτοκράτορες συνεκέντρωσαν ὅλην τὴν θρησκευτικότητα εἰς τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς-Ρώμης καὶ τοῦ ζῶντος θεοῦ-αὐτοκράτορος. Ἄλλ' οἱ μὲν πλείστοι αὐτοκράτορες διὰ τοῦ διεφθαρμένου των βίου ἐγελοιοποίησαν τὴν δύναμιν τῆς θεότητός των, ἡ δὲ Ρώμη κατὰ τὸν γ'. αἰῶνα ἔπλευσεν ἐπιβαλλομένη ὡς πρωτεύουσα καὶ κέντρον τοῦ κράτους.

12. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἐκ τῆς ἀπομεμακρυσμένης καὶ ταπεινῆς Παλαιστίνης εἶχε προέλθῃ νέα θρησκεία, ὁ Χριστιανισμός, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν δογματικὴ διδασκαλία ἦτο τι νέον διὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν θρησκευτικὴν σκέψιν, ἡ δὲ ἠθικὴ ἐπικυροῦσα ὅτι ἐδίδαξεν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ τὸ παλαιὸν ῥωμαϊκὸν δίκαιον, ἀπέβαλλε τὴν ἀδυναμίαν τῆς φιλοσοφικῆς ἐλευθερίας καὶ περιεβάλλετο τὸ κῦρος καὶ τὴν δύναμιν τῆς θείας προελεύσεως. Ἀρνηθεὶς νὰ προέλθῃ ὡς παραφύας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὡς κατ' ἀρχὰς τὸν ἐξέλαβον καὶ οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ ἔθνικοί¹, ὁ χριστιανισμὸς ἐνεφανίσθη ἀντιμέτωπος καὶ πρὸς τὴν πολύμορφον εἰδωλολατρείαν καὶ πρὸς τὸν παρερμηνευθέντα Ἰουδαϊσμόν. Παρὰ τὸν τραχὺν δὲ πόλεμον περὶ ζωῆς καὶ θανάτου, τὸν ὁποῖον ἐπὶ 2½ αἰῶνας διεξήγαγον κατ' αὐτοῦ οἱ ἔθνικοι καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, ὁ χριστιανισμὸς ἐπεβλήθη, ἀφοῦ διὰ μὲν τῶν ἀπολογητῶν του κατέρριψε τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην τὰς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας ἐπὶ ἀθείᾳ, δεισιδαιμονίᾳ καὶ προδοσίᾳ τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους, διὰ δὲ τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ βίου ἀνέτρεψεν ὅλας τὰς συκοφαντίας ἐπὶ ἀνηθικότητι καὶ μαιφονίᾳ. Ἄν περὶ τὰ τέλη ἔτι τοῦ β' αἰῶνος ὁ Τερτουλλιανὸς ὑπερβολικῶς ἐτόλμα νὰ εἴπῃ ὅτι ἂν οἱ Χριστιανοὶ ἤθελον ὁμαδικῶς ἐγκαταλίπει τὴν αὐτοκρατορίαν θὰ ἄφιναν τὸ κενὸν ὄπισθέν των, περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ γ' αἰῶνος, ἀπετέλουν τὸ 1/5 τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τοῦ Ρ. κράτους, εἰς ὅλας τὰς κοινωνικὰς τάξεις: τὸν πολιτικὸν καὶ τὸν ἀγορικὸν πληθυσμόν, εἰς τὸν στρατόν, εἰς τὴν Σύγκλητον, εἰς αὐτὸ τὸ οἰκείον περιβάλλον τοῦ Διοκλητιανοῦ, τοῦ Γαλερίου καὶ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ². Αἱ ἐπαρχίαι τοῦ Κράτους ἦσαν πλήρεις ὀργανωμένων ἐκκλησιῶν, μὲ πολυπληθῆ κλήρον, ὅστις συχνὰ εἰς πολυπληθεῖς συνόδους συνήρχετο καὶ κοινῶ διαφέροντος ζητήματα ἔλυε³. Πρὸ πολλοῦ λοιπὸν καὶ ἀριθμητικῶς καὶ ἀπὸ εὐρύτητος ἐπιβολῆς, ὁ χριστιανισμὸς ἀφῆκε πολὺ ὀπίσω του καὶ τὸν φυλετικὸν Ἰουδαϊσμόν καὶ τὸν περσικὸν Μιθραϊσμόν⁴. Οἱ αὐτο-

¹ Πλὴν τῶν πρώτων ἀμφιβολῶν τοῦ ἀπ. Πέτρου (πράξ. 9, 11-16. 28. 44. καὶ 28, 22. Γαλάτ. 2, 11-15) πρβλ. πράξ. 28, 22 καὶ ἐξ.

² Ἐύσεβ., Ἐκκλ. Ἰστ. 8. 1. 3. «Οἱ (βασιλεῖς καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἄρχοντες) τοῖς οἰκείοις εἰς πρόσωπον ἐπὶ τῷ θεῷ παρρησιαζομένοις λόγῳ τε καὶ βίῳ συνεχώρουν, γαμεταῖς καὶ παισὶ καὶ οἰκέταις, μονονοχὶ καὶ ἐγκανχᾶσθαι ἐπὶ τῇ παρρησίᾳ τῆς πίστεως ἐπιτρέποντες» καὶ 8, 11, 1-2. πρβλ. καὶ Lactant. De mort. persec. 15.

³ Ἐύσεβ., 5, 23, 2 ἐξ. καὶ 7, 5.

⁴ Fr. Cuminot: Textes et monuments figurés relatifs au culte de Mithra 2 τόμοι Bruxelles 1896-1899 καὶ Duchesne: Hist. anc. I, p. 101-540-547.

κράτορες, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκθέσεων τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν ἐμετρίασαν καὶ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν δεξιότητα τῶν διωγμῶν τῆς ἀπηγορευμένης θρησκείας¹, οἱ δὲ μάρτυρες καὶ δικαζόμενοι καὶ βασανιζόμενοι πολλάκις εὐρίσκοντο ἐν μέσῳ πολυπληθῶν ἀκροατῶν καὶ θεατῶν ὁμοπίστων χριστιανῶν, ἐνισχυόντων αὐτοὺς εἰς τὸ μαρτύριον καὶ ἐτοιμῶν νὰ διαδεχθοῦν αὐτοὺς εἰς τοῦ κατηγορουμένου τὸ ἐδώλιον ἢ εἰς τὸν ἄξονα τοῦ μαρτυρίου². Οὕτω δ' ἐπεβλήθη μὲν ὁ Χριστιανισμός, ἡ δὲ ἄρχουσα πολυθεΐα ἀφωπλίζετο, ὥστε οἱ χριστιανοὶ μικρὸν πρὸ τοῦ τελευταίου, τῷ 303, φοβερωτάτου ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμοῦ διωρίζοντο καὶ ἐπαρχιῶν ὄλων διοικηταί, ἀπαλλαττόμενοι, ὡς τοιοῦτοι, καὶ αὐτῆς τῆς ὑποχρέωσης νὰ θυσιάζουσιν εἰς τοὺς Θεοὺς³. Τὸ περιβάλλον τῶν αὐτοκρατόρων, γυναῖκες ἐνίοτε καὶ τέκνα, οὐ μόνον ἦσαν χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ φανερά τὰ τῆς θρησκείας ἐτέλουν καὶ παρηγοία ἐκαυχῶντο ἐπὶ τούτῳ, ὡς ὁ σύγχρονος λέγει Εὐσέβιος⁴. Οἱ ἐπίσκοποι μεγάλως ὑπὸ τῶν πολιτικῶν διοικητῶν ἐτιμῶντο, διὰ δὲ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν ἀντὶ τῶν στενῶν εὐκτηριῶν οἴκων, «εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων ἀνίστων ἐκκλησίας» (Εὐσέβ. ἜΕ. Ἰ. 8, 1). Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Ἱερουσαλήμ, τὴν Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ δημοσίᾳ ἐπ' ἐκκλησίας ὁ θεῖος ἐκηρύττετο λόγος ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Δεκίου (249-251), τὸν δὲ Κλήμεντα καὶ τὸν μέγαν Ὠριγένη προσήρχοντο εἰς τὸ Κατηχητικὸν Διδασκαλεῖον ν' ἀκούσουσιν καὶ πολλοὶ εἰδωλολάτραι ἀκροαταί⁵.

13. Καὶ ὅμως τὸ οὕτως ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰρηνικῶς λυόμενον θρησκευτικὸν πρόβλημα τῆς αὐτοκρατορίας τοσοῦτο ἀγρυχῶς παρενόησεν αὐτὸς ὁ τόσον δεξιῶς ἐπιχειρήσας τὴν σωτηρίαν τοῦ καταρρέοντος κράτους Διοκλητιανός. Γέρων πλέον καὶ ἐξητλημένος ἐκ τῆς διοικήσεως καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νέου πολιτικοῦ του προγράμματος, παρὰ πάντας τοὺς δισταγμούς του, ὑπέγραψε τὸ διάταγμα τοῦ γενικοῦ τῶν Χριστιανῶν διωγμοῦ, πρὸς τελείαν αὐτῶν ἐξόντωσιν. Προφανῶς ἐχώρει ἄνω ποταμῶν καὶ πρὸς κέντρα ἐλάκτιζε. Οὐδὲ δύο ὅλα ἔτη παρέμεινε πλέον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ ἀποχωρήσας μετὰ τοῦ Μαξιμιανοῦ, ἀφῆκε τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου εἰς τὸν διεφθαρμένον Γαλέριον, δεισιδαίμονα καὶ γυναικοκρατούμενον ἡγεμόνα. Ἐπληκολούθησαν οὕτως ἔτη νέας τῆς αὐτοκρατορίας ἀναστατώσεως, εὐτυχῶς μόνον ἐσωτερικῆς: τοὺς δύο αὐτοκράτορας διεδέχθησαν τέσσαρες, ἔπειτα καὶ πέμπτος καὶ ἕκτος ὁ

¹ Εὐσέβ., ἜΕ. Ἰ. 4, 8, 5-8 καὶ 9, 1-3. Πρβλ. Duchesne, I p. 112-115.

² Εὐσέβ., Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτύρων ἐν ἜΕ. Ἰ. p. 383-418 ἐκδ. Dindorf. 1890. Lipsiae.

³ Εὐσέβ., ἜΕ. Ἰ. 8, 2 «οἱς (ἡμετέροις) καὶ τὰς τῶν ἐθνῶν ἐνεχείριζον ἡγεμονίας, τῆς περὶ τὸ θύειν ἀγωνίας κατὰ πολλὴν φιλίαν αὐτοὺς ἀπαλλάττοντες». Πρβλ. καὶ Duchesne II. p. 8.

⁴ ἜΕ. Ἰστ. 8, 1-3.

⁵ Εὐσέβ., ἜΕ. Ἰ. 6, 3, 1 καὶ 3, 13 «ὥστε ἤδη καὶ τῶν ἀπίστων ἐθνῶν, τῶν τε ἀπὸ παιδείας καὶ φιλοσοφίας οὐ τοὺς τυχόντας ὑπάγεσθαι τῇ δι' αὐτοῦ διδασκαλίᾳ».

Γαλέριος, ὁ Σευήρος, ὁ Μαξιμῖνος, ὁ Λικίνιος, ὁ Κωνσταντίος καὶ ὁ Μαξέντιος, πλὴν τοῦ Μαξιμίνου ὅλοι ἀνακηρυχθέντες Αὐγουστοί.

14. Ὁ Κωνσταντῖνος παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ Γαλερίου διαφυγὼν ἐκ Νικομηδείας ἦλθε πρὸς τὸν πατέρα Κωνσταντῖνον εἰς Ὑόρκην τῆς Βρετανίας, ὅπου τῷ 306 ἀποθανόντος τοῦ πατρὸς οἱ λεγεῶνες κατὰ Ἰούλιον τοῦ 306 ἀνευφήμησαν αὐτὸν Αὐγουστον. Ἐγεννήθη ὁ Κωνσταντῖνος τῷ 273¹ ἐκ τῆς πρώτης γυναικὸς τοῦ Κωνσταντίου Χλωροῦ Ἑλένης, πιθανώτατα ἑλληνίδος ἐκ Δρεπάνου τῆς Βιθυνίας, τοῦ ἀπ' αὐτῆς βραδύτερον ὀνομασθέντος Ἑλενοπόλεως. Ὁ Φλάβιος, Βαλέριος, Αὐρήλιος Κωνσταντῖνος ἀνῆγε τὸ γένος εἰς τὸν γενναῖον αὐτοκράτορα Κλαύδιον τὸν Β', ἐπὶ 2½ ἔτη (268-270) βασιλεύσαντα καὶ ἀποθανόντα ἐκ πανάλλους κατὰ τοὺς νικηφόρους ἐν Θράκῃ καὶ Μοισίᾳ πρὸς τοὺς Γότθους πολέμους του². Τυχαίως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, γεννηθεὶς ἐν Ναῖσῳ τῆς Ἰλλυρίας, ἐνθα ὑπηρετεῖ ὁ στρατηγὸς πατὴρ του, ἀγνωστον εἶναι ποῦ ἐμορφώθη· πάντως ὠμίλει μετὰ τῆς λατινικῆς καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν³. Ἐπεδόθη εἰς τὸ στρατιωτικὸν στάδιον ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Διοκλητιανοῦ, τὸν ὅποιον καὶ ἠκολούθει εἰς τὰς διαφόρους στρατείας, ἐν αἷς καὶ εἰς τὴν καταστολὴν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ στάσεως τοῦ στρατηγοῦ Ἀχιλλέως. Νυμφευθεὶς τὴν θυγατέρα τοῦ Μαξιμιανοῦ Φαύσταν εὐρέθη ἀντιμέτωπος ἐκ περιτροπῆς καὶ τοῦ πενθεροῦ του καὶ τοῦ γυναικαδέλφου του Μαξεντίου. Ὁ Μαξιμιανὸς δηλ. μετανόησας ὅτι παρητήθη τοῦ θρόνου ἐπανῆλθε τῷ 307 καὶ μετὰ τοῦ υἱοῦ Μαξεντίου ἐνίκησε καὶ ἠνάγκασεν εἰς αὐτοκτονίαν τὸν αὐτοκρ. Σευήρον⁴ ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐκδιωχθεὶς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ κατέφυγε πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον καταγγελθεὶς ὁμως ὑπὸ τῆς Φαύστης ὡς συνωμοτῶν κατὰ τοῦ γαμβροῦ ἠτυοκτόνησε ἢ ἐφονεύθη ὑπ' αὐτοῦ⁵. Ὁ δὲ Μαξέντιος κύριος τῆς Ἰταλίας, ἐνθα μετὰ τὸν φόνον τοῦ Σευήρου ἐνίκησε καὶ αὐτὸν τὸν κατ' αὐτοῦ ἐπελθόντα Γαλέριον, καὶ τῷ 311 καταπνίξας μεγάλην ἐν τῇ Ἀφρικῇ

¹ Οἱ ὀρίζοντες ὡς ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 288 φέρουσι κατ' ἀνάγκην αὐτὸν δεκαπενταετῆ μὲν μετασχόντα τῆς κατὰ τοῦ ἐπαναστάτου Ἀχιλλέως στρατείας εἰς Αἴγυπτον, ἀναλαβόντα τὴν ἀρχὴν δεκαοκταετῆ (306), νυμφευθέντα τὸ δεύτερον 19 ἐτῶν (307) καὶ ἀποθανόντα 49 ἐτῶν, ἐνῶ αἱ σχεδὸν σύγχρονοι ἱστορικαὶ πηγαὶ φέρουσι αὐτὸν ἀποθανόντα τὸ 63 ἢ 65 ἔτος τῆς ἡλικίας (Σωκράτης I, 40, ὅστις μνημονεῖ καὶ τῶν ὑπάτων τοῦ ἔτους 337 καὶ τὴν κατ' Ὀλυμπιάδας χρονολογίαν καὶ τὴν 22 Μαΐου, πάντα δὲ ταῦτα ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριβῶν ἐπισήμων ἀναγραφῶν).

² J. Maurice, *L'Origine des seconds Fraviens ἐν Comptes rendus de séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres* 1910 p. 96-97.

³ Εὐσεβ., Βίος Κωνσταντίνου (παρὰ Σωκρ. Ἐ. Ἰ. 1,8): «ἑλληνίζων τε τῇ φωνῇ, ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε».

⁴ P. Batiffol, *Diocletien ἐν La Paix Constantinienne* p. 174 (édit. 1914).

⁵ P. Batiffol, *L'édit de Milan ἐν La Paix Constantinienne* p. 217. Πρβλ. Θεοφάν. Χρον. σ. 11.

ἐπανάστασιν, ἐκήρυξε πόλεμον κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου¹. Οὗτος ὅμως πρὸ μικροῦ νικήσας τοὺς εἰς τὴν Γαλλίαν εἰσβαλόντας Φράγκους καὶ Ἀλαμανούς, εἰσέβαλε διὰ τῶν Ἀλπεων εἰς τὴν Ἰταλίαν παρὰ τοὺς φόβους τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καὶ τὰς δυσμενεῖς προρρήσεις τῶν μάντεων² καὶ νικήσας δύο στρατηγούς τοῦ Μαξεντίου εἰς τὸ Τουρίνον καὶ τὴν Βερῶναν, ἐπῆλθε κατ' αὐτοῦ καὶ ἔξωθι τῆς Ρώμης κατασυνέτριψεν αὐτὸν παρὰ τὸν Τίβεριν, τὸν ὅποιον διαβαίνων ὁ Μαξέντιος παρὰ τὴν Μουλβίαν γέφυραν ἐπνίγη. Μετὰ τῆς νίκης ταύτης ἡ σύγχρονος παράδοσις συνέδεσε τὸ θαυμάσιον ὄραμα τῆς ἐν τῷ οὐρανῷ ἐμφανίσεως τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ, ἐσηματισμένου δι' ἀστερων μετὰ τῆς ὑπεράνω αὐτοῦ ἐπιγραφῆς «τούτῳ νίκα»³. Ὅπως δὴποτε καὶ ἂν ἐξηγηθῇ τὸ πρᾶγμα, ἡ περὶ αὐτοῦ παράδοσις εἶναι σύγχρονος, ὑπ' οὐδενὸς ἡμφεσβητήθη καὶ διηωνίσθη ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων, ἐπὶ εἰκόνων, ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ὑμνωδίᾳ, ἡ δὲ χρῆσις τοῦ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ λαβάρου, ἀναγομένη εἰς αὐτοὺς τοῦ Κωνσταντίνου τοὺς χρόνους, καθιστᾷ ἀναμφισβήτητον τὸ γεγονός ὅτι περὶ τὴν νίκην ταύτην τοῦ 312 παρὰ τὴν Ρώμην συνετελέσθη ἡ ὀριστικὴ μεταστροφή τοῦ Κωνσταντίνου ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ δὲ αὐτοῦ πνεῦμα δὲν διέφευγε πρὸ πολλοῦ ἡ ἠθικὴ δύναμις, τὴν ὁποίαν ἀπετέλουν οἱ Χριστιανοὶ ἐν τῷ στρατεύματι ὧς καὶ εἰς τὴν καθόλου ρωμαϊκὴν κοινωνίαν. Ἦδη ἀπὸ ἐνὸς αἰῶνος ἐπιστεύετο μεταξὺ τοῦ στρατιωτικοῦ κόσμου ὅτι ἡ προσευχὴ ὀλίγων χριστιανῶν τοῦ *Κεραυνοβόλου ἰβ' λεγεῶνος* ἐπὶ Μάρκου

¹ Ἀμφισβητεῖται ἂν τὸν πόλεμον προκάλεσεν ὁ Μαξέντιος ἢ ὁ Κωνσταντίνος. Πάντως ἤδη τῷ 311 ἐπῆλθε συμφωνία τούτου πρὸς τὸν Λικίνιον πρὸς κοινὴν κατὰ τοῦ Μαξεντίου δρᾶσιν, τοῦ Λικινίου ἀναλαβόντος ἐν Θράκῃ τὰ παρακωλύθη πάσαν ἐνέργειαν τοῦ Μαξιμίνου Δαΐα. P. Batiffol, L'édit de Milan ἐν La paix Constantienne 1914. Paris p. 212.

² Πανηγυρικός IX, § 1 p. 191-192 ed. Baehrens. Ἐξεφωνήθη ἐν Ῥώμῃ μετὰ τὴν κατὰ Μαξεντίου νίκην καὶ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως. Batif. Αὐτ. p. 221.

³ Ὁ μὲν σύγχρονος Λακτιάντιος, ὁ ἀπὸ τοῦ 317 διδάσκαλος τοῦ Κρίστου, ἀναγράφει μόνον ὅτι τὴν προτεραιάν τῆς μάχης νύκτα ὁ Κωνσταντίνος ἐμπνευσθεὶς καθ' ὕπνου νὰ ἐπισημάνῃ διὰ τοῦ Σταυροῦ τὰς ἀσπίδας τῶν στρατιωτῶν του καὶ νὰ πολεμήσῃ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ «σημείου τούτου», τὴν πρωτὴν διέταξε τοῦτο .et transversa X littera, summo capite circumflexo Christum in scutis notat» (De mortibus persecutorum c. 44,5 p. 223). Ὁ ἕτερος σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ Εὐσέβιος, ἐν τῇ μακρᾷ ἐκθέσει τῆς εἰς Ἰταλίαν στρατείας αὐτοῦ καὶ τῆς πρὸ τῆς Ῥώμης νίκης οὐδὲν τοιοῦτο λέγει ἐν τῇ Ἐκκλ. Ἱστορίᾳ του (9, 9, 1-10)· καὶ μόνον ἐν τῷ Βίῳ Κωνσταντίνου, γραφέντι πολὺ βραδύτερον καὶ μὲ τὰς δυσχερεῖας καὶ τὰς προσαρμογὰς τοῦ ἀναχρονισμοῦ 3, 27 ἀναγράφει τὰ τοῦ ὄραματος ἐν πλήρει μεσημβρίᾳ. Μένει πὼς ἀνεξήγητον παρ' αὐτῷ πὼς τὸ μὲν «τούτῳ νίκα» ἐγράφη ἐν τῷ οὐρανῷ λατινιστί, ὡς ἦτο φυσικόν, τὸ δὲ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῶν ἀσπίδων καὶ τοῦ λαβάρου ἐλληνιστί Χ. Πιθανώτατον εἶναι ὅτι τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ διὰ τῆς κάμψεως ἀνάσθεν τοῦ ἐτέρου σκέλους πρὸς τὸ σημεῖον τῆς διασταυρώσεως αὐτῶν ἀπετέλεσε τὸν τε Σταυρόν, τὸ σύμβολον τῶν Χριστιανῶν, καὶ ἅμα εἶδος μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ.

Αὐρηλίου εἶχε σώσει ποτὲ τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον καὶ τὸν στρατὸν του κινδυνεύσαντας ἐκ φοβεραῶς λειψυδρίας¹. Ὅτι οὐχὶ μόνῃ ἢ σκοπιμότης συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταστροφὴν ταύτην, ἀλλὰ βαθυτέρα ἀντίληψις τῆς πραγματικότητος ἐν τῇ ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ εἶναι πλέον ἢ βέβαιον. Ὡς εἶδομεν, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦτο στοιχεῖον περιφρονητέον καὶ ὡς ποσότης καὶ ὡς ἠθικὸς παράγων, ἰδίᾳ ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ, ἐνθα καὶ συμπαγέστερος ἦτο καὶ προσέλαβεν ὡς ἰσχυρὸν ὄργανον τῶν ἀρχῶν του τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Ἀτομικῶς δὲ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ αἱ προσωπικαὶ ἐξ οἰκογενειακῆς παραδόσεως συμπάθειαι ἀπέκλινον τελειῶς πρὸς τοὺς Χριστιανούς: Ἡ μήτηρ δὲν ἦτο Χριστιανὴ ἀλλὰ συνεπάθει πρὸς τοὺς Χριστιανούς ὡς καὶ ὁ σύζυγός της, ὁ πατήρ, «ὁ κράτιστος Κωνσταντῖος» ὡς ἀποκαλεῖ αὐτὸν ὁ Ἰουλιανὸς², ὅστις ἐπιτηδεῖως ἀπέφυγε τὴν εἰς τὰς χώρας αὐτοῦ ἐφαρμογὴν τοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διατάγματος τοῦ 303· μία τῶν ἀδελφῶν του ἐλέγετο Ἀναστασία· διδάσκαλος δὲ τοῦ πρεσβυτέρου υἱοῦ του Κρίσπου ἦτο ὁ χριστιανὸς ἀπολογητὴς καὶ ρήτωρ Λακτιάντιος. Ἡ προσφυγὴ εἰς τὸ σύμβολον τοῦ Σταυροῦ ἦτο ἐπὶ τόπου καὶ μία ἀπάντησις εἰς τὸν Μαξέντιον, ὅστις ἐπερχόμενος κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου προσέφυγεν εἰς ὅλα τὰ βοηθήματα τῆς εἰδωλολατρείας: τοὺς χρησμούς, τὰς μαντείας, τὰς θυσίας, τὴν μαγείαν³.

15. Ἄλλ' ἢ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν μεταστροφή αὕτη ἔγινε μετὰ τήσεως φρονήσεως, ἣτις ἀποδεικνύει τὸν Κωνσταντῖνον ὑπέροχον πολιτικὸν νοῦν, ἐφαρμόσαντα σπουδαίως μεμελετημένον πρόγραμμα πρὸς σωτηρίαν τοῦ κράτους. Δὲν ἠδύνατο νὰ προβῆ εἰς τὴν ἀθρόαν κατάλυσιν τοῦ παλαιοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ καθεστώτος καὶ τὴν ἀντικατάστασιν διὰ τοῦ νέου, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἐπισήμως εἶχε τεθῆ ἐκτὸς νόμου. Δὲν ἠδύνατο νὰ προσβάλλῃ τὸν λαὸν καὶ τὴν Σύγκλητον καὶ τὴν ἀριστοκρατίαν οὔτινες κατὰ τὰ $\frac{2}{3}$ ἐπίστευον εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, τῶν ὁποίων ὁ ὕπατος λειτουργὸς καὶ τῆς βουλῆς αὐτῶν ἐρμηνευτὴς ἦτο αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ ὡς *πατορ ποντίφηξ*. Διὰ τοῦτο τὸν τίτλον τοῦτον δι' ὄλου τοῦ βίου διετήρησε αὐτὸς τε καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ μέχρι τοῦ Γρατιανοῦ, ὅστις πρῶτος ἀπέρριψε τὸν τίτλον *Ronfifex Maximus*⁴. Ὅτε οἱ Ῥωμαῖοι ἐπὶ τῇ νίκῃ τοῦ 312 ὑποδεχθέντες αὐτὸν διωργάνωσαν μεγαλοπρεπεῖς ἐθνικὰς ἐορτάς, μετέσχεν αὐτῶν μὴ ἀποστέργας τὰς θείας τιμάς, τὰς ἀποδιδόμενας καὶ εἰς ζῶντας ἔτι τοὺς αὐτοκράτορας, ἐν γνώσει πάντως ὅτι ἢ πρὸ μικροῦ ἔτι ἀπόρριψις τῶν τιμῶν τούτων ὠδήγει τοὺς χριστιανούς εἰς τὰ λατομεῖα τῆς Φαινῶ ἢ καὶ εἰς τὸν θάνατον.

¹ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise* t. I.³ p. 250 (1923)· πρβλ. καὶ Boissier, *La fin du paganisme* p. 44.

² Ἐπιστ. Ἰουλιανοῦ πρὸς Βασίλειον (Migne, P. Gr. 32 c. 344).

³ L. Duchesne, II, p. 57.

⁴ L. Duchesne, II, 629-630.

Ἐο συγγενῆς του δοῦξ Σενεκίων ἴδρυσεν ἐν Ρώμῃ καὶ ναὸν «εἰς τὴν θεότητα τοῦ Κωνσταντίνου»¹, ἐν ἔτος δὲ μετὰ τὴν ἐν Νικαία Α΄ Οἰκ. Σύνοδον, ἧς αὐτὸς προήδρυσεν, ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ Spello ν' ἀνεγείρουν εἰς τὴν οἰκογένειάν του ἔθνικὸν ναόν, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅμως νὰ προσφέρουν μόνον ἀναιμάκτους θυσίας². Ἀπηγόρευσε διὰ νόμου τὰς ἰδιωτικὰς οἰνοσκοπίας (319) καὶ τὴν μαγειάν, ἀλλὰ ἐσεβάσθη τὴν ἐπίσημον οἰνοσκοπίαν ὡς θεσμὸν δημόσιον. Ἀπηγόρευσε δὲ καὶ τὰς κατ' οἶκον θυσίας (321) καὶ ἐπὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ δήμου καὶ τῆς Συγκλήτου ἀνεγερθείσης πρὸς τιμὴν τοῦ ἀψίδος, ἔτι καὶ νῦν σφζομένης, ἐπέτρεψε νὰ γραφῆ μόνον ὅτι «ὁ Κωνσταντίνος ἐνίκησε τῇ ἐμπνεύσει τοῦ θεοῦ»³. Ὅτε τῷ 326 ἔθηκε τὰ θεμέλια τῆς νέας του πρωτεύουσας, περιτοχεῖτο ἀναμειξ ὑπὸ Χριστιανῶν καὶ ἔθνικῶν, ἐν οἷς καὶ μάντις ἔθνικός, προειπὼν εἰς αὐτὸν τὴν τύχην καὶ τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς τῆς ἰδρυμένης πόλεως. Τὰ νομίσματα τῆς πρώτης τριετίας τῆς ἀρχῆς του ἀφιεροῦνται εἰς τὸν «πατέρα Ἄρη» καὶ εἰς τὸν Ἡρακλέα, τῷ δὲ 310, μετὰ τὴν αὐτοκτονίαν τοῦ πενθεροῦ του Μαξιμιανοῦ τοῦ ἐπωνυμουμένου «Ἐρκουλείου», ἀντικατέστησε τὸν Ἡρακλέα διὰ τοῦ «ἀητήτου Ἡλίου», τοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ πατρὸς του προτιμωμένου θεοῦ, ὅστις ἐπὶ τινα ἔτη καὶ μετὰ τὸ 313 ἐξηκολούθει ἐκτυπούμενος ἐπὶ τῶν νομισμάτων μετὰ τῆς μορφῆς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἄλλων θεῶν. Μέχρι τοῦ 313 ἀνεγείρει πολλαχοῦ ναοὺς τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ προσφιλοῦς του Θεοῦ, καὶ πλουτίζει αὐτοὺς διὰ δώρων καὶ προνομίων⁴. δέχεται νὰ ὑποδέχωνται αὐτὸν ἐν Γαλλίᾳ μὲ τὰ λάβαρα ὄλων τῶν θεῶν καὶ θεὸν αὐτὸν νὰ προσαγορεύουν⁵. Ἀλλὰ βαθμηδὸν ὑποδεικνύει εἰς τοὺς ἐξυμνοῦντας αὐτὸν αὐλικοὺς ῥήτορας ν' ἀποφεύγουν τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν τῆς ἐπισήμου θεολογίας καὶ νὰ προβάλλουν τὸ ἀπρόσωπον «θεῖον», τὸν «θεῖον νοῦν», «τὸν ὑπατον σοπορέα τῶν ὄντων»⁶.

16. Τὰ γεγονότα ἐπετάχυναν τὴν ὀριστικὴν ἐκδήλωσιν τῆς θρησκευτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου μεταστροφῆς. Ὁ οἰκτρὸς θάνατος τοῦ Γαλερίου (5 Μαΐου 311) ἐν Ἀνατολῇ ἔφερεν εἰς σύγκρουσιν τὸν Λικίνιον καὶ τὸν Μαξιμίνον· ὅτε δὲ ὁ Λικίνιος τῇ βοηθείᾳ τοῦ Κωνσταντίνου κατέβαλε τὸν ἀντίπαλον, ἐνυμφεύθη δ' ἐν Μεδιολάνῳ τὴν ἀδελφὴν τοῦ Κωνσταντίνου Κωνσταντίαν, (Φεβρ. 313) συνεφώνησε μετ' αὐτοῦ νὰ παύσῃ τὸν ἐν Ἀνατολῇ κατὰ τῶν

¹ Homo, L'empire romain, le développement du monde, la défense du monde. Paris 1925 p. 223.

² Maurice, Les origines religieuses de Constantin le Grand ἐν Bulletin de l'ancienne Litter. etc. 1914 p. 37-45.

³ Ὡς ἀνέγραψεν ἡ Σύγκλητος ἐπὶ τῆς διὰ τὴν νίκην θριαμβευτικῆς ἀψίδος τῷ 315: *instinctu divinitatis*.

⁴ Panegy. VII, 21 *Vidisti, credo, Constantine, Apollinem tuum comitante Victoria coronas tibi laureas offerentem etc.*

⁵ Panegy. VIII, 1 καὶ 8.

⁶ Panegy. IX (τοῦ 313) *mens divina, summus rerum sator, summa bonitas*.

Χριστιανῶν διωγμὸν καὶ τοῦτο ἔπραξε διὰ διατάγματος τῆς 13 Ἰουνίου 313 ἐν Νικομηδείᾳ, καὶ τὸ ὅποιον συνήθως λέγεται «διάταγμα τοῦ Μεδιολάνου»¹, καὶ τὸ ὅποιον πρό τινων μηνῶν δεχθεὶς καὶ αὐτὸς ὁ Μαξιμῖνος διέταξε τὴν παῦσιν τοῦ διωγμοῦ τῶν Χριστιανῶν ἐν Ἀνατολῇ, τὴν ἐλευθέραν ὁμολογίαν τῆς θρησκείας τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν ἀπόδοσιν εἰς αὐτοὺς τῶν δημευθέντων ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων². Οὕτως ἀνήχθη ἐπισήμως ὁ Χριστιανισμὸς εἰς ἐπιτετραμμένην, ὑπὸ τοῦ κράτους ἀνεγνωρισμένην θρησκείαν, ἀπέναντι τῆς ὁποίας ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε τὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα, ὅσα εἶχε καὶ διὰ τὰς ἄλλας θρησκείας, τοῦ ἀνωτάτου δηλ. ἐπόπτου καὶ προστάτου· τοῦτο διετύπωσεν ὁ Κωνσταντῖνος ἐν τῇ Α' Οἴκ. Συνόδῳ ὀνομάσας ἑαυτὸν «συνθεράποντα τῶν ἐπισκόπων» καὶ «ἕξωτερικὸν ἐπίσκοπον»· τὰ δὲ καθήκοντα ταῦτα ἤρχισεν ἐκτελεῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ 313, ὅτε ἐδέχθη τὰς αἰτήσεις τῶν Δονατιστῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ παρέπεμψε τὴν ὑπόθεσιν αὐτῶν εἰς ἐπισκοπικὰς συνόδους ἐν Ρώμῃ καὶ Ἀρελάτῃ (314)³ καὶ ὅτε ἀνέλαβε δι' Οἴκ. Συνόδου νὰ ρυθμίσῃ τὸ περὶ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ζήτημα καὶ τὸ τῆς αἱρέσεως τοῦ Ἄρειου⁴.

17. Οὕτως ἔλυσεν ὁ Κωνσταντῖνος τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα, τὸ συνταράσσον τὴν Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν. Ὁ Λικίνιος κατ' ἀρχὰς συνεργασθεὶς μετ' αὐτοῦ, διεφώνησε τὸ ἐπόμενον ἔτος (314) καὶ μετὰ δεκαετίαν περιελθὼν πάλιν εἰς πόλεμον ἀπώλεσε καὶ τὸν θρόνον (324) καὶ τὴν ζωὴν, φονευθεὶς ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἔνθα ἐξόριστος ἐβυσοδόμει κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου⁵. Οὗτος δ' ἀπομείνας μόνος αὐτοκράτωρ δὲν ἐπανῆλθεν εἰς τὸ πείραμα τοῦ Διοκλητιανοῦ, πειθόμενος ὅτι θὰ ἠδύνατο καὶ μόνος νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἀποκατασταθεῖσαν ἐνότητά τοῦ κράτους, καὶ σπεύδων νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἕξωτερικὴν ἄμυναν αὐτοῦ. Ζῶντος ἔτι καὶ ἄρχοντος ἐν Θράκῃ τοῦ Λικινίου, οἱ πέραν τοῦ Δουνάβειος βάρβαροι διαβάντες τὸν κακῶς καὶ ἀμελῶς ὑπ' αὐτοῦ φυλαττόμενον ποταμὸν κατέκλυσαν τὴν Μοισίαν καὶ Θράκην· ὁ Κωνσταντῖνος ἔδραμε τότε μετὰ τοῦ υἱοῦ Κρίσπου, ἐνίκησεν αὐτοὺς καὶ ἀπώθησε πέρα τοῦ ποταμοῦ (322). Τῷ 324 ὁ Κωνσταντῖνος διὰ δύο νέων διαταγμάτων ἀποδοὺς δικαιοσύνην εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Λικινίου παθόντας Χριστιανούς ἐκήρυξεν ἑαυτὸν ἀπροκαλύπτως Χριστιανὸν καὶ ἐκάλεσε πάντας τοὺς ὑπηκόους νὰ προσχω-

¹ Περὶ τούτου καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ ἀντιλογιῶν βλ. O. Seeck, Das so genannte Edikt von Mailand ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte 1891 p. 379-382. καὶ J. Wittig, Das Toleranzreskript von Mailand 313 παρὰ Dölger, Konstantin der Grosse und seine Zeit (1913), καὶ H. Hülle, Die Toleranzurteile römischer Kaiser für das Christentum. Berlin 1895 καὶ E. Galli, L'editto di Milano del 313 ἐν τῇ Scuola cattolica 1913 (Μάιος-Ἰούνιος).

² Εὐσεβ., Ἔ. Ἰ. 9, 10, 7-12.

³ Εὐσεβ., Ἔ. Ἰ. 10, 5, 21-24.

⁴ Σωκρ., Ἔ. Ἰ. 1, 7-8.

⁵ Εὐσεβ., Ἔ. Ἰ. 10, 8, 2-19. καὶ Σωκρ., Ἔ. Ἰ. 1, 4.

ρήσουν εἰς τὴν θρησκείαν του καὶ ἐξασφαλίσουν οὕτω τὴν ἐνότητα τοῦ κράτους. Ἡ ἄμυνα τοῦ κράτους, ἀπειλούμενου περισσότερο ἔξ Α. καὶ ΒΑ., ἔπεισε τὸν Κωνσταντῖνον νὰ μεταφέρῃ τὸ κέντρον καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς διοικήσεως εἰς Ἐνατολήν, ὅπου οἱ Πέρσαι καὶ οἱ Γότθοι ἀδιακόπως ἠπειλοῦν τὸ κράτος· τὰς μικροτέρας καὶ ἀσυντάκτους τῆς Δύσεως πέραν τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Ρήνου φυλάς, ζητούσας οὐχὶ κατάκτησιν ἀλλὰ μᾶλλον καλλιεργησίμους γαίας, ἐδέχθη καθ' ὁμάδας μικρὰς καὶ ἐγκατέστησεν εἰς τὰς ἐντεῦθεν τοῦ Δουνάβεως χώρας ὡς «συμμάχους», παραχωρήσας εἰς αὐτοὺς ἐκτάσεις πρὸς καλλιέργειαν καὶ δεχθεὶς αὐτοὺς ὡς στρατιώτας, πρὸς πλήρωσιν τῶν κενῶν τῶν ἐξητλημένων λεγεῶνων. Ἐκ τούτου ἠδυνήθη νὰ μεταφέρῃ τὰς μεθορίους φρουράς εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὡς δευτέραν γραμμὴν τῆς ἀμύνης, περὶ τὰς μεγάλας πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ¹. Ἀπῆλλαξε δὲ τέλος καὶ ἑαυτὸν καὶ τὸ κράτος ἀπὸ τῆς μεγάλης πληγῆς τῶν πραιτωριανῶν, τῶν ὁποίων τὸ σῶμα ὀριστικῶς διέλυσεν, ἀπαγορεύσας καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν τὴν ἀνάμνησιν.

18. Τὸ ἐπιστέγασμα ὁμως τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντῖνου ὑπῆρξεν ἡ θεμελίωσις τῆς νέας πρωτεύουσας αὐτοῦ, ὡς μονίμου κέντρου τοῦ κράτους. Δι' οὗς λόγους ἀνωτέρω εἶδομεν ἡ Ρώμη καὶ ἔπαυσεν οὕσα ἡ πρωτεύουσα καὶ νὰ εἶναι πλέον ἤτο ἀδύνατον, οὐδ' εἶναι σοβαρὸν τὸ λεγόμενον ὅτι χριστιανὸς γενόμενος δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχη πρωτεύουσαν τὴν Ρώμην, τὴν συγκεντροῦσαν τὰς παραδόσεις τῶν Καισάρων ἢ τῆς ῥωμαϊκῆς εἰδωλολατρείας «ἦτις ἦτο -λέγουν- ἐκεῖ πολὺ ἀκόμη ζωηρὰ ὥστε νὰ μὴ εἶναι εὐκόλος ἡ ἐκρίζωσις αὐτῆς»² (Duchesne, II p. 85.) Πλὴν ὁμως τῆς πολιτικοστρατιωτικῆς σκοπιμότητος, εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο διάβημά του ὁ Κωνσταντῖνος ὑπέκυψεν καὶ εἰς ἕνα ἄλλον ἰσχυρότατον παράγοντα, τὸν ὁποῖον ἐπρόσεξεν, ὡς καὶ τινες τῶν προκατόχων αὐτοῦ, κατὰ τὴν παρὰ τῷ Διοκλητιανῷ ἐν Νικομηδείᾳ ὁμηρεΐαν του. Τοῦτο ἦτο ὁ ἑλληνικὸς κόσμος καὶ ὁ ἑλληνοασιατικὸς πολιτισμός. Ὁ κόσμος οὗτος, τὸ συμπαγέστερον καὶ ἐκπολιτιστικῶς ὅμοιο.

¹ Ferd. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen-âge* p. 261-263. Paris 1927.

² L. Duchesne, II. p. 85. Ὁ λόγος οὗτος δὲν εἶναι ἰσχυρός. Διὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Ρώμης καὶ τὴν ἴδρυσιν ἄλλης πρωτεύουσας, παρὰ τῷ Κωνσταντῖνῳ ἐπρυτάνευσεν πρὸ παντὸς ὁ πολιτικὸς σκοπὸς τῆς ἀμύνης τοῦ κράτους, ἧς τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου μ.Χ. αἰῶνος μετετέθη πρὸς τὸν κάτω Δούναβιν καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν. Ἡ Θράκη, κειμένη μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατευθύνσεων, ἦτο ἐνδεδειγμένη εἴπερ τις καὶ ἄλλη χώρα τοῦ κράτους διὰ τὸν σκοπὸν τούτον. Ἦδη ὁ Διοκλητιανὸς εἶχεν ἐγκαταλίπει διὰ τὸν αὐτὸν λόγον τὴν Ρώμην καὶ ὡς κέντρα καὶ διοικήσεως καὶ ἀμύνης ἐξέλεξε τὴν Γαλλίαν διὰ τὴν Δύσιν καὶ τὴν Πανοννίαν (Σίριμιον) καὶ τὴν Νικομήδειαν διὰ τὴν Ἐνατολήν. Αὐταὶ αἱ πρῶται ἐνέργειαι τοῦ Κωνσταντῖνου μαρτυροῦσι περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς παρὰ τὸν Βόσπορον ἐγκαταστάσεώς του. Τῷ 327 ἐστράτευσεν πέραν τοῦ Δουνάβεως κατὰ τῶν Σαρματῶν καὶ Γότθων, τῷ δὲ 329 καὶ γέφυραν ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ ἐκείνου ἔκτισε λιθίνην καὶ ὑπέταξε τοὺς παρ' αὐτὸν οἰκοῦντας Σκύθας (Θ ε ο φ. σ. 27-28 ἐκδ. De Boor).

μορφότερον συγκρότημα, μὲ τὸ θαυμασιώτατον καὶ πλουσιώτατον γλωσσικὸν ἰδίωμα, μὲ ἱστορίαν μακράν, ἥτις διὰ τῆς γλώσσης ἀπέβη κτῆμα καὶ οἰονεὶ ἐθνικὴ συνείδησις πολλῶν συνοίκων λαῶν, φυλετικῶς ξένων πρὸς ἀλλήλους, ὁ τοιοῦτος κόσμος ἀναγεννώμενος διὰ τῆς νέας θρησκείας ἦτο προσφνέστερος πρὸς δημιουργίαν νέου πολιτικοῦ βίου. Ὁ ἰσχυρὸς ἔξ Α. πολέμιος τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ Πέρσαι, ἐδῶ εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Βοσπόρου καὶ τοῦ Αἰγαίου θὰ εὗρισκε τὸ ἰσχυρότατον κατὰ τῆς νέας ὁρμῆς του τεῖχος, τὰς ἐνδόξους ἀναμνήσεις τῆς παλαιᾶς πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν πάλης, ἥτις ἔσωσέ ποτε τὴν Εὐρώπην ἐκ τῆς δουλείας καὶ τῆς ἐκβαρβαρώσεως. Ἡ Ρωμαϊκὴ Δύσις δὲν ἐνέπνεεν οὐδεμίαν πιθανότητα ὅτι θὰ διεξῆγεν ἐπιτυχέστερον τὸν νέον τοῦτον μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης ἀγῶνα μὲ κέντρον τὴν Ρώμην. Αὕτη εἶχεν ἤδη ἐπανειλημμένως καὶ σκληρῶς ἀτυχήσει εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον πρὸς τοὺς Πάρθους καὶ Πέρσας: Ὁ Κράσος τοῦ α'. π. Χρ. αἰῶνος καὶ μ. Χρ. ὁ Τραϊανὸς καὶ ὁ Βαλεριανὸς καὶ πρὸ εἰκοσαετίας ὁ Γαλέριος εἶχον δημιουργίῃ παράδοσιν δυσμενῆ διὰ τὴν Ρώμην ὡς ὑπερασπιστὴν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῆς Ἀσίας τῆς πέραν τοῦ Εὐφράτου καὶ Τίγρητος. Μετά τινας ἀμφιταλαντεύσεις μεταξὺ διαφόρων πόλεων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἐπεβλήθη τέλος εἰς τοῦ Κωνσταντίνου τὴν ἐκλογὴν τὸ θαυμάσιον ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου Βυζάντιον, τὸ ὅποιν καὶ κατὰ τῶν ῥωμαϊκῶν λεγεῶνων πρὸ ἐνός που αἰῶνος γενναίως ἀντέστη¹. Ἐπὶ 6 ἔτη ἡ παλαιὰ ἑλληνικὴ πόλις ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ μεγάλου ἡγεμόνος μετεμορφώθη εἰς νέαν Ῥώμην ἄλλ' ὀνομάσθη ἐπὶ ἐπισήμου ἀναθηματικῆς πλακὸς *Κωνσταντίνου-πόλις*. Εἰς τὴν χάραξιν τοῦ νέου τεῖχους αὐτῆς ἀνέζησεν ἡ παράδοσις τοῦ Ρωμύλου τῆς παλαιᾶς παρὰ τὸν Τίβεριν Ῥώμης, παρισταμένου καὶ οἰωνοσκόπου τῶν ἀρχαίων θεῶν², ἀλλ' ὑπὸ τὰς εὐλογίας τῆς νέας θρησκείας τοῦ καταλύσαντος τοὺς παλαιοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Ἄλλ' ὁ μέγας αὐτοκράτωρ θυσιάσας αὐτοὺς ὡς θεοὺς, ἀνέστησεν αὐτοὺς εἰς τὴν νέαν του πρωτεύουσαν ὡς σύμβολα τοῦ ὑπὸ τὴν αἰγίδα αὐτῶν δημιουργηθέντος ἐξοχωτάτου πολιτισμοῦ. Μετέφερε δηλ. πανταχόθεν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τὰ περιωθέντα ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἔστησεν αὐτὰ εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ τὰς πλατείας τῆς νέας πόλεως, ἐκ Σάμου τὴν πολιοῦχον αὐτῆς Ἴεραν, τὴν Ἀθηνᾶν ἐκ Λίνδου τῆς Ρόδου, τὴν Ἀφροδίτην ἐκ τῆς δωρικῆς Κνίδου, τὸν μέγαν χαλκοῦν ἀνδριάντα τοῦ Ἡρακλέους καὶ τὸ σύμβολον τῆς κατὰ τῶν Περσῶν μεγάλης νίκης τῆς ἡνωμένης Ἑλλάδος, τὸν χρυσοῦν τρίποδα τῶν Πλαταιῶν καὶ τὸ ἄλλο κατὰ τῶν αὐτῶν Περσῶν τρόπαιον, τοὺς 25 χαλκοῦς ἵππους τοῦ

¹ Τὸ Βυζάντιον, κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ αὐτοκράτορος Σεπτίμιου Σευήρου (193-211) πρὸς τὸν ἐπαναστάτην στρατηγὸν Πεσκένιον Νίγρον, ἐκηρύχθη ὑπὲρ τούτου καὶ μετὰ μακρὰν καὶ πείσμονα ἀντίστασιν κυριευθὲν σκληρῶς ἐτιμωρήθη, καὶ ὑπήχθη πολιτικῶς εἰς τὴν Πέρινθον.

² Ζωναρ., XIII, 3.

Λυσίππου τῆς παρὰ τὸν Γρανικὸν νίκης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Δι' αὐτῶν παρὰ τὸν Βόσπορον ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τὰς βουλὰς ἐκτελῶν τοῦ νέου, τοῦ ἀληθινοῦ του Θεοῦ καὶ τῆς Ἱστορίας, ἤνοιγεν εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον νέαν χιλιετηρίαν περιόδον βίου, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν καὶ ἄλλιν τοῦ ἀναγεννηθέντος ἑλληνισμοῦ. Μὴ λησμονῶν δὲ τὴν κοιτίδα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τούτου περιέβαλε αὐτὴν διὰ τῆς στοργῆς του τιμήσας τὰς κλεινὰς Ἀθήνας δι' οἰκονομικῆς ἀσσοδοσίας. Τὴν 11 Μαΐου 330 ὁ Κωνσταντῖνος ἐτέλεσε μεγαλοπρεπῆ τὰ ἐγκαίρια ἢ ὡς ὠνομάσθησαν τότε «γενέθλια» τῆς μεγάλης πόλεως μὲ 40θήμερους ἑορτάς, ἐκόσμησεν αὐτὴν διὰ δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομῶν, μετόπισθεν εἰς αὐτὴν πολλὰ ρωμαϊκὰ γένη, ἐγκατέστησε μεγαλοπρεπῆ αὐλὴν καὶ ἐξησφάλισε δωρεὰν τὸν ἀναγκαῖον ἐτήσιον σῖτον τῶν κατοίκων ἐκ τῆς σιτοφόρου Αἰγύπτου. Τὰ ἑπτὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀφιέρωσεν εἰς κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ κράτους ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τῆς νέας θρησκείας καὶ εἰς ἐνίσχυσιν τῆς θρησκείας ταύτης. Αἱ μεγάλαι πόλεις τοῦ κράτους ἢ Ρώμη, ἢ Ἱερουσαλήμ, ἢ Ἀντιόχεια καὶ ἄλλαι ἐκοσμήθησαν διὰ πολυτίμων ναῶν, ἢ Ἐκκλησία ἐτιμήθη διὰ πολυειδῶν προνομίων. Ἦτο δὲ ἤδη εἰς τὰς δυσμὰς τοῦ βίου, ὅτε ἡ παρὰ προσδοκίαν ἐπίθεσις τῶν Περσῶν ἐξήγειρε τὸ παλαιὸν στρατιωτικὸν του μένος. Μετέβη εἰς Νικομήδειαν πρὸς ἀνάληψιν τοῦ ἀγῶνος, ὅτε ἀσθενήσας καὶ αἰσθανθεὶς τὸ τέλος τοῦ βίου ἐβαπτίσθη¹ καὶ τὴν 22 Μαΐου 337 μετέβη εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν, ἀναδειχθεὶς σωτήρ, ἔστω καὶ προσωρινός, τοῦ καταρρέοντος παλαιοῦ ρωμ. κράτους, Ἰσαπόστολος διὰ τὸν χριστιανισμὸν καὶ δημιουργὸς νέου μεγάλου ἑλληνικοῦ κράτους, τοῦ Βυζαντιακοῦ, καὶ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Ἱστορία ἢ τε παγκόσμιος καὶ ἰδίᾳ ἡ Ἑλληνικὴ δικαίως κατέταξεν αὐτὸν εἰς τοὺς ὀλίγους ἀληθῶς μεγάλους ἄνδρας.

καθ. ΑΔ. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Ἡ ἀπὸ τοῦ σι. αἰῶνος ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸν ἀρειανισμὸν δημιουργηθεῖσα παράδοσις περὶ βαπτίσεως τοῦ Κωνσταντίνου ἐν Ρώμῃ καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Σιλβέστρου ἤδη ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας εἶναι ὄλως μυθώδης καὶ κακῶς ἐξ ἐπιρροῆς τῶν μεταγενεστέρων χρονογράφων (ἰδίᾳ τοῦ Θεοφάν., Χρον. σ. 17-18) εἰσεχώρησε καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑμολογίαν τοῦ ι. ἢ ια. αἰῶνος. Τοῦτο οὐδ' οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἀρνοῦνται. (L. Duchesne, II p. 191, Batiffol, Le Paix Constantinienne p. 527).